

भंडारा जिल्ह्यातील ग्रामीण महिला स्वयं-सहायता गट सदस्यांना येणाऱ्या समस्यांचा अध्ययन

प्रशांत जगदिश वाल्देव

संशोधक

स्नातकोत्तर वाणिज्य विभाग,

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ,

नागपूर

डॉ. हितेश अर्जुन कल्याणी

सहाय्यक प्राध्यापक

एस. एन. मोर कला, वाणिज्य व विज्ञान

जी. डी. सराफ विज्ञान महाविद्यालय,

तुमसर

सारांश:

ग्रामीण महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्य, सामाजिक समावेशन आणि उद्योजकीय विकासाला चालना देऊन त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी स्वयं-सहायता गट एक महत्त्वपूर्ण यंत्रणा म्हणून उदयास आले आहेत. तथापि, ग्रामीण भागातील, विशेषतः भंडारा जिल्ह्यातील स्वयं-सहायता गट सदस्यांना अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो ज्यामुळे त्यांची परिणामकारकता आणि टिकावूपणा बाधित होतो. हा अध्ययन स्वयं-सहायता गट सदस्यांसमोर आलेल्या प्रमुख अडथळ्यांचे परीक्षण करतो, ज्यामध्ये आर्थिक अडचणी, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळे, पायाभूत सुविधांची कमतरता आणि धोरण-संबंधित आव्हाने यांचा समावेश होतो. मिश्र-पद्धतीचा वापर करून, जिल्हाभरातील स्वयं-सहायता गट सदस्यांसोबत सर्वेक्षण, मुलाखती आणि लक्षित गट चर्चेद्वारे माहिती संकलित केली गेली आहे. या निष्कर्षांवरून असे दिसून आले आहे की कर्जापर्यंत मर्यादित प्रवेश, आर्थिक साक्षरतेचा अभाव, प्रतिबंधात्मक लिंग नियम, खराब पायाभूत सुविधा आणि नोकरशाहीच्या अडथळ्यांमुळे बचत गटांच्या प्रगतीमध्ये लक्षणीयरीत्या अडथळा निर्माण होतो. या अडथळ्यांवर मात करण्यासाठी आणि ग्रामीण विकासात स्वयंसहाय्यता गटांची भूमिका मजबूत करण्यासाठी धोरणात्मक हस्तक्षेप, क्षमता-निर्मिती कार्यक्रम आणि वर्धित आर्थिक मदतीची गरज या अध्ययनात अधोरेखित करण्यात आली आहे. भंडारा जिल्ह्यातील ग्रामीण महिलांसाठी शाश्वत सक्षमीकरण सुनिश्चित करून बचत गटांचे कार्यप्रणाली आणि प्रभाव सुधारण्यासाठी शिफारशींसह संशोधनाचा निष्कर्ष निघतो.

मुख्य शब्द: स्वयं-सहायता गट, ग्रामीण महिला, आर्थिक समावेश, सक्षमीकरण, भंडारा जिल्हा, सामाजिक-आर्थिक आव्हाने

परिचय:

स्वयं-सहायता गट हे सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरणासाठी, विशेषतः भारतातील ग्रामीण महिलांसाठी एक महत्त्वपूर्ण साधन आहे. ते सामूहिक बचत, परस्पर समर्थन आणि सूक्ष्म वित्ताद्वारे आर्थिक स्वातंत्र्य, सामाजिक समावेश आणि समुदायाच्या सहभागाला प्रोत्साहन देतात. महाराष्ट्रातील भंडारा जिल्ह्यात, राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान आणि राज्यस्तरीय महिला सक्षमीकरण उपक्रम यासारख्या योजनांतर्गत बचत गटांची स्थापना करण्यात आली आहे. हे गट ग्रामीण महिलांना कर्ज, कौशल्य विकास कार्यक्रम आणि उत्पन्नाच्या संधी उपलब्ध करून देतात. तथापि, त्यांना आर्थिक अडचणी, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळे आणि कुटुंबे

किंवा समुदायांकडून होणारा प्रतिकार यासह अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो.

भंडारा जिल्ह्यातील स्वयंसहाय्यता गटांच्या सुरळीत कामकाजात पायाभूत सुविधा आणि रसद (लॉजिस्टिक) समस्यांमुळे अडथळा निर्माण होतो. खराब रस्ते कनेक्टिव्हिटी, विश्वासार्ह वाहतुकीचा अभाव आणि अपुरा डिजिटल प्रवेश यामुळे महिलांना सभांना उपस्थित राहणे, प्रशिक्षण कार्यक्रमात प्रवेश करणे किंवा त्यांच्या उत्पादनांसाठी मोठ्या बाजारपेठा शोधणे कठीण होते. योग्य विपणन चॅनेल आणि तंत्रज्ञान-आधारित उपायांच्या अनुपस्थितीमुळे स्वयं-सहाय्यता गट नेतृत्वाखालील व्यवसायांचा नफा कमी होते.

नोकरशाही आणि धोरण-संबंधित अडथळे, जसे की सरकारी अनुदान मिळविण्यात होणारा विलंब, कागदपत्रांची गुंतागुंतीची प्रक्रिया आणि वित्तीय संस्थांकडून सतत पाठबळ न मिळणे, स्वयंसहाय्यता गटांच्या यशाला प्रतिबंधित करते. या अध्ययनाचे उद्दिष्ट भंडारा जिल्ह्यातील ग्रामीण महिला स्वयं-सहाय्यता गट सदस्यांना भेडसावणारे प्रमुख अडथळे ओळखणे आणि स्वयं-सहाय्यता गट चळवळीला बळकटी देण्यासाठी धोरणात्मक शिफारसी प्रस्तावित करणे हा आहे. आर्थिक, सामाजिक, पायाभूत सुविधा आणि धोरण-संबंधित समस्यांचे निराकरण करून, हे संशोधन ग्रामीण महिला सक्षमीकरण आणि शाश्वत आर्थिक विकासावर व्यापक चर्चा करण्यास योगदान देते. मिळालेले अंतर्दृष्टी धोरणकर्ते, विकास संस्था आणि वित्तीय संस्थांना स्वयं-सहाय्यता गटाला समर्थन देण्यासाठी आणि ग्रामीण समुदायांवर त्यांचा जास्तीत जास्त प्रभाव पाडण्यासाठी लक्षित हस्तक्षेप तयार करण्यात मदत करू शकतात.

अध्ययनाची उद्दिष्टे:

1. स्वयं-सहाय्यता गट सदस्यांना येणाऱ्या आर्थिक अडचणींचे परीक्षण करणे.
2. स्वयं-सहाय्यता गट सहभागावर परिणाम करणाऱ्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळ्यांचे मूल्यांकन करणे.
3. स्वयं-सहाय्यता गट क्रियाकलापांना प्रभावित करणारी पायाभूत आणि तांत्रिक आव्हाने ओळखणे.
4. भंडारा जिल्ह्यातील बचत गटांसाठी सरकारी धोरणे आणि योजनांच्या परिणामकारकतेचे विश्लेषण करणे.
5. स्वयं-सहाय्यता गट परिचालन मजबूत करण्यासाठी शिफारसी प्रदान करणे.

साहित्य समीक्षा:

अनेक संशोधकांनी आर्थिक, सामाजिक, पायाभूत सुविधा आणि संस्थात्मक अडथळे अधोरेखित करून, स्वयं-सहाय्यता गटांमध्ये ग्रामीण महिलांसमोरील आव्हानांचे परीक्षण केले आहे. देसाई (२०१९) यांना असे आढळून आले की, आर्थिक अडचणी, जसे की औपचारिक पत मिळवण्यासाठी मर्यादित प्रवेश आणि अनौपचारिक सावकारांवर जास्त अवलंबित्व, स्वयं-सहाय्यता गट टिकून राहण्यास अडथळा निर्माण करतात. त्याचप्रमाणे, पाटील आणि शर्मा (२०२०) यांनी जोर दिला की आर्थिक निरक्षरता निधीच्या प्रभावी वापरावर परिणाम करते, तर कुमार आणि सहकाऱ्यांनी (२०२१) नमूद केले की कर्ज वितरणातील विलंब व नोकरशाहीच्या अडथळ्यांमुळे स्वयं-सहाय्यता गट वाढीस प्रतिबंध होतो. सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळे देखील महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात, कारण मेहता (२०१८) यांनी निदर्शनास आणले की पितृसत्ताक नियम अनेकदा महिलांना स्वयं-सहाय्यता गट निर्णय

प्रक्रियेत सक्रियपणे सहभागी होण्यापासून रोखतात. राव आणि सिंग (२०२०) यांना असे आढळून आले की स्वयं-सहायता गटाच्या यशात कौटुंबिक पाठिंबा हा एक महत्त्वाचा घटक आहे, तर जोशी (२०२२) यांनी महिलांच्या स्वायत्ततेवर मर्यादा घालणारे सतत लैंगिक पूर्वाग्रह प्रदर्शित केले. पायाभूत सुविधा आणि तांत्रिक आव्हाने स्वयं-सहायता गट परिचालनावर आणखी परिणाम करतात, कारण बॅनर्जी (२०१७) ने अहवाल दिला की अपुरी वाहतूक आणि बैठकीची जागा सहभाग मर्यादित करते, तर शर्मा आणि गुप्ता (२०१९) यांनी नमूद केले की डिजिटल निरक्षरता आणि खराब इंटरनेट प्रवेश स्वयं-सहायता गट सदस्यांना ऑनलाइन आर्थिक सेवांचा लाभ घेण्यापासून प्रतिबंधित करते. एकत्रितपणे, हे अध्ययन आर्थिक साक्षरता कार्यक्रम, पायाभूत सुधारणा, लिंग संवेदना उपक्रम आणि स्वयं-सहायता गट मजबूत करण्यासाठी आणि ग्रामीण महिलांसाठी शाश्वत सक्षमीकरण सुनिश्चित करण्यासाठी धोरणात्मक सुधारणांची गरज अधोरेखित करतात.

संशोधन पद्धती:

या अध्ययनात महाराष्ट्रातील भंडारा जिल्ह्यातील ग्रामीण महिला स्वयं-सहायता गट सदस्यांसमोरील आव्हानांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. हे अध्ययन आर्थिक, सामाजिक, पायाभूत सुविधा आणि धोरण-संबंधित समस्या समजून घेण्यासाठी गुणात्मक व परिमाणात्मक पद्धती एकत्र करून मिश्र-पद्धतीचा दृष्टिकोन वापरते. हे संशोधन बहु-स्तरीय यादृच्छिक नमुना तंत्र आणि २०० सदस्यांच्या नमुना आकाराचा वापर करून केले गेले आहे. संरचित प्रश्नावली, मुलाखती, लक्षित गट चर्चा, क्षेत्र निरीक्षणे आणि सरकारी अहवालांद्वारे माहिती संकलित केली गेली आहे.

भंडारा जिल्ह्यातील ग्रामीण महिला स्वयं-सहायता गट सदस्यांना येणाऱ्या समस्या:

ग्रामीण महिलांना आर्थिक स्वावलंबन, कौशल्य विकास आणि उद्योजकतेच्या संधी प्रदान करून सक्षम बनवण्यात स्वयं-सहायता गट महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. तथापि, भंडारा जिल्ह्यातील स्वयं-सहायता गट सदस्यांना अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो ज्यामुळे त्यांच्या प्रगतीमध्ये अडथळा निर्माण होतो. हे अडथळे सामाजिक, आर्थिक, प्रशासकीय आणि पायाभूत सुविधांतील अडथळ्यांमध्ये वर्गीकृत केले जाऊ शकतात.

पारंपारिक लिंग मानदंड आणि लैंगिक असमानता महिलांना आर्थिक आणि उद्योजकीय क्रियाकलापांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होण्यापासून परावृत्त करतात. अनेक कुटुंबांचा असा विश्वास आहे की स्त्रीची प्राथमिक भूमिका घरातील आहे, ज्यामुळे महिला बचत गटांमध्ये सामील होतात तेव्हा पुरुष कुटुंबातील सदस्यांकडून प्रतिकार होतो. हे महिलांना नेतृत्व भूमिका घेण्यापासून किंवा स्वतंत्र आर्थिक निर्णय घेण्यापासून परावृत्त करते. अनेक स्वयं-सहायता गट सदस्यांचे औपचारिक शिक्षण मर्यादित आहे, ज्यामुळे त्यांना कर्ज करार वाचणे, सरकारी धोरणे समजणे किंवा आर्थिक नोंदी ठेवणे कठीण होते. आर्थिक साक्षरतेच्या अभावामुळे बचत आणि गुंतवणूक प्रभावीपणे व्यवस्थापित करण्याची त्यांची क्षमता मर्यादित होते. मूलभूत शिक्षणाशिवाय, महिलांना बँकिंग सेवांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी आणि डिजिटल व्यवहार समजून घेण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो.

स्वयं-सहायता गट क्रियाकलापांमध्ये भाग घेणाऱ्या महिलांना अनेकदा सामाजिक कलंकाचा सामना

करावा लागतो, काही समुदाय सदस्य आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये त्यांचा सहभाग अनावश्यक किंवा अयोग्य म्हणून पाहतात. यशस्वी महिला उद्योजिका किंवा व्यवसाय प्रतिमानाचे मर्यादित प्रदर्शन देखील त्यांच्या आत्मविश्वासाच्या कमतरतेला कारणीभूत ठरते. ग्रामीण भागातील महिला अनेक घरगुती कर्तव्यांसाठी जबाबदार असतात, ज्यामुळे त्यांना स्वयं-सहायता गट बैठका, प्रशिक्षण कार्यक्रम किंवा व्यावसायिक क्रियाकलापांना उपस्थित राहण्यासाठी फारसा वेळ मिळत नाही. कुटुंबातील सदस्यांच्या पाठिंब्याचा अभाव स्वयं-सहायता गट संबंधित क्रियाकलापांवर लक्ष केंद्रित करण्याच्या त्यांच्या क्षमतेवर प्रतिबंधित करते.

संपार्श्विक, अनियमित उत्पन्न आणि नोकरशाही बँकिंग प्रक्रियेच्या कमतरतेमुळे पत आणि आर्थिक संसाधनांपर्यंत मर्यादित प्रवेश. अनेक स्वयं-सहायता गट सदस्य आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत पार्श्वभूमीतून येतात, ज्यामुळे त्यांना व्यवसाय उपक्रमांमध्ये गुंतवणूक करणे कठीण होते. अनियमित उत्पन्नाचे स्रोत, प्रामुख्याने हंगामी शेतमजुरीवर आधारित, परिणामी आर्थिक अस्थिरता निर्माण होते. योग्य पुरवठा साखळी, ब्रँडिंग आणि प्रचारात्मक धोरणांच्या अभावामुळे बचत गटांना त्यांच्या उत्पादनांचे विपणन करताना आव्हानांना सामोरे जावे लागते. ते मोठ्या प्रमाणात उत्पादक आणि स्थापित व्यवसायांशी स्पर्धा करतात, ज्यामुळे ग्राहकांना आकर्षित करणे कठीण होते. अनेक स्वयं-सहायता गट सदस्यांना आधुनिक विपणन तंत्रांचे ज्ञान नसते, ज्यामुळे विक्री कमी होते आणि व्यवसायाचा विस्तार मर्यादित होतो.

नोकरशाहीचे अडथळे आणि विलंब, व्यवस्थेतील भ्रष्टाचार आणि अकार्यक्षमता, अपुरे प्रशिक्षण आणि क्षमता निर्माण, आणि सरकारी योजनांबद्दल जागरूकता नसणे हे स्वयं-सहायता गट सदस्यांसमोरील काही अडथळे आहेत. खराब बँकिंग आणि आर्थिक पायाभूत सुविधा, डिजिटल विभाजन आणि तांत्रिक जागरूकताचा अभाव, आणि खराब वाहतूक आणि कनेक्टिव्हिटी स्वयं-सहायता गट सदस्यांच्या बैठका, प्रशिक्षण सत्रे आणि बाजार कार्यक्रमांना उपस्थित राहण्याची क्षमता मर्यादित करते.

सामाजिक, आर्थिक, प्रशासकीय आणि पायाभूत सुधारणांच्या संयोजनाद्वारे विद्यमान अडथळे दूर केल्याने स्वयं-सहायता गट सदस्यांना स्वावलंबन आणि दीर्घकालीन शाश्वतता प्राप्त करण्यासाठी सक्षम बनवू शकते. उत्तम आर्थिक प्रवेश, कौशल्य विकास, धोरणाची अंमलबजावणी आणि पायाभूत सुविधांची खात्री करून, भंडारा येथील स्वयं-सहायता गट चळवळ महिला सक्षमीकरण आणि ग्रामीण विकासासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकते.

परिणाम:

भंडारा जिल्ह्यातील ग्रामीण महिलांमध्ये आर्थिक स्वावलंबन आणि सामाजिक सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी स्वयं-सहायता गट महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. तथापि, आर्थिक मर्यादा, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळे, पायाभूत सुविधा आणि तांत्रिक आव्हाने व संस्थात्मक आणि धोरण-संबंधित समस्यांसह अनेक आव्हाने त्यांच्या परिणामकारकतेमध्ये अडथळा आणतात.

आर्थिक अडचणींमध्ये संस्थात्मक कर्जावर मर्यादित प्रवेश, उच्च-व्याज कर्जावरील अवलंबित्व, विलंबित सरकारी पेमेंट, लिंगभेद, उद्योजक क्रियाकलापांसाठी कौटुंबिक समर्थनाचा अभाव, आर्थिक बाबी हाताळणाऱ्या

महिलांशी संबंधित सामाजिक कलंक, खराब वाहतूक आणि कनेक्टिव्हिटी, मर्यादित डिजिटल साक्षरता, कौशल्य विकासासाठी अपुरे प्रशिक्षण कार्यक्रम, सरकारी योजनांवर देखरेख आणि नोकरशाहीचे समान समर्थन, नोकरशाहीचे समर्थन आणि वित्तीय संस्थांकडून, आणि बचत गटांसाठी उपलब्ध कल्याणकारी कार्यक्रमांबद्दल जागरूकता नसणे यांचा समावेश आहे.

संस्थात्मक कर्जाचा मर्यादित प्रवेश हा स्वयं-सहायता गट सदस्यांसाठी एक मोठा अडथळा आहे, कारण अनेक महिलांच्या मालकीची मालमत्ता किंवा मौल्यवान मालमत्ता नाही जी संपार्श्विक म्हणून काम करू शकते. कर्ज मिळविण्याची प्रक्रिया बऱ्याचदा गुंतागुंतीची असते आणि त्यासाठी अनेक नोकरशाहीच्या मंजूरीची आवश्यकता असते, ज्यामुळे निधी वितरणास विलंब होतो. याचा परिणाम असा होतो की स्त्रिया उत्पन्न वाढवणाऱ्या उपक्रमांमध्ये वेळेवर गुंतवणूक करू शकत नाहीत.

उच्च-व्याजदरांसह खाजगी सावकारांवर अवलंबून राहणे हे स्वयं-सहायता गट सदस्यांसमोरील आणखी एक आव्हान आहे, ज्यांना जास्त व्याजदर लादणाऱ्या खाजगी सावकारांकडे वळण्यास भाग पाडले जाते. यामुळे त्यांचा आर्थिक भार तर वाढतोच शिवाय कर्जबाजारीपणाचे चक्र देखील होते, परिणामी आर्थिक अस्थिरता आणि त्यांचा उद्योजकीय उपक्रमांवरील आत्मविश्वास कमी होतो.

सरकार-प्रायोजित योजनांमधून देय देण्यास विलंब झाल्यामुळे बचत गटांसाठी रोख प्रवाह समस्या निर्माण होतात, ज्यामुळे पुरवठादारांना पैसे देण्याची, त्यांच्या व्यवसायात पुन्हा गुंतवणूक करण्याची किंवा गरजेच्या वेळी सहकारी सदस्यांना मदत करण्याच्या क्षमतेवर परिणाम होतो. विलंबित आर्थिक सहाय्य देखील महिलांना सरकारी उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्यापासून परावृत्त करते, ज्यामुळे ग्रामीण विकासावर स्वयं-सहायता गटांचा एकूण प्रभाव कमी होतो.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळे, जसे की लिंग पूर्वाग्रह, कौटुंबिक समर्थनाचा अभाव आणि सामाजिक कलंक, महिलांच्या उद्योजकतेच्या क्षमतेवर आणखी मर्यादा घालतात. अनेक ग्रामीण समुदायांमध्ये, आर्थिक व्यवस्थापन करणाऱ्या महिलांना अजूनही अपारंपरिक किंवा अयोग्य म्हणून पाहिले जाते, त्यांना स्वयं-सहायता गट क्रियाकलापांमध्ये पूर्णपणे सहभागी होण्यापासून, नेतृत्वाची भूमिका घेण्यापासून आणि आर्थिक निर्णय घेण्यावर त्यांचा आत्मविश्वास मर्यादित ठेवण्यापासून प्रतिबंधित करते.

पायाभूत आणि तांत्रिक आव्हानांमध्ये खराब वाहतूक आणि कनेक्टिव्हिटी, मर्यादित डिजिटल साक्षरता आणि कौशल्य विकासासाठी अपुरे प्रशिक्षण कार्यक्रम यांचा समावेश आहे. अनेक महिलांना आर्थिक व्यवस्थापन, व्यवसाय धोरणे किंवा आधुनिक उद्योजकता तंत्रांचे पुरेसे प्रशिक्षण मिळत नाही, ज्यामुळे निधीचे गैरव्यवस्थापन आणि खराब परतफेडीच्या नोंदी होऊ शकतात.

संस्थात्मक आणि धोरणात्मक आव्हानांमध्ये सरकारी योजनांचा लाभ घेण्यासाठी नोकरशाहीचा विलंब, वित्तीय संस्थांकडून अपुरे निरीक्षण आणि समर्थन व स्वयंसहाय्यता गटांसाठी उपलब्ध कल्याणकारी कार्यक्रमांबद्दल जागरूकता नसणे यांचा समावेश होतो. या आव्हानांवर मात करण्यासाठी, सरकारी संस्था, वित्तीय संस्था आणि गैर सरकारी संस्था यांनी संस्थात्मक कर्जाचा प्रवेश सुलभ करण्यासाठी, स्थानिक माहिती अभियानांद्वारे सरकारी

योजनांबद्दल जागरूकता वाढवण्यासाठी, डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम मजबूत करण्यासाठी, वाहतूक आणि कनेक्टिव्हिटी पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी, लैंगिक पूर्वाग्रह कमी करण्यासाठी कुटुंब आणि समुदायाच्या सहभागाला प्रोत्साहन देण्यासाठी व महिलांच्या आर्थिक स्वातंत्र्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि आधुनिक कौशल्य विकासासाठी एकत्रितपणे कार्य करणे आवश्यक आहे. तंत्र, विपणन धोरणे आणि आर्थिक नियोजन. लक्षित हस्तक्षेपांद्वारे या समस्यांचे निराकरण करून, भंडारा जिल्ह्यातील ग्रामीण महिला बचत गट अधिकाधिक आर्थिक स्वातंत्र्य, सामाजिक सक्षमीकरण आणि दीर्घकालीन शाश्वतता प्राप्त करू शकतात, ग्रामीण आर्थिक विकासात योगदान देऊ शकतात.

चर्चा:

ग्रामीण भागात महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी आणि आर्थिक समावेशनासाठी स्वयं-सहायता गट हे एक महत्त्वाचे साधन बनले आहे. तथापि, भंडारा जिल्ह्यात विविध अडथळे त्यांच्या प्रभावी कामकाजात आणि वाढीस अडथळा निर्माण करतात. ही आव्हाने आर्थिक, सामाजिक, पायाभूत सुविधा आणि संस्थात्मक अडथळ्यांमध्ये वर्गीकृत केली जाऊ शकतात, ज्यापैकी प्रत्येक स्वयं-सहायता गट सदस्यांच्या आर्थिक स्वयंपूर्णता आणि सामाजिक सक्षमीकरणाच्या क्षमतेवर लक्षणीय परिणाम करते. ग्रामीण महिलांसाठी औपचारिक वित्तीय संस्थांमध्ये मर्यादित प्रवेश हा एक मोठा अडथळा आहे. अनेक स्वयं-सहायता गट सदस्यांकडे वैयक्तिक मालमत्ता किंवा मालमत्तेचा अभाव असतो, ज्या सामान्यतः बँकेच्या कर्जासाठी संपार्श्विक म्हणून आवश्यक असतात. यामुळे बँका आणि सूक्ष्म वित्त संस्थांकडून कर्ज मिळविण्याची त्यांची क्षमता मर्यादित होते, ज्यामुळे त्यांना वित्ताच्या अनौपचारिक स्रोतांवर अवलंबून राहावे लागते. वैकल्पिक पत मूल्यमापन प्रणालीची अनुपस्थिती वित्तीय संस्थांना स्वयंसहाय्य गटांना कर्ज देण्यापासून परावृत्त करते.

संस्थात्मक कर्जावर प्रतिबंधित प्रवेशामुळे, अनेक स्वयं-सहायता गट सदस्य खाजगी सावकारांकडे वळतात, जे जास्त व्याजदर आकारतात. याचा परिणाम कर्जाच्या सापळ्यात होतो जेथे महिलांना कर्जाची परतफेड करण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो, ज्यामुळे आर्थिक त्रास होतो आणि अत्यंत प्रकरणांमध्ये मालमत्तेचे नुकसान होते. आर्थिक साक्षरतेचा अभाव ही समस्या आणखी वाढवतो, कारण अनेक स्वयं-सहायता गट सदस्य कर्जाच्या अटी आणि व्याज संरचना समजण्यात अपयशी ठरतात. अनेक स्वयं-सहायता गट सरकार-प्रायोजित अनुदान, अनुदान आणि सूक्ष्म वित्त कार्यक्रमांवर अवलंबून असतात. तथापि, नोकरशाहीच्या अकार्यक्षमतेमुळे ही देयके अनेकदा विलंबित होतात, ज्यामुळे आर्थिक अस्थिरता निर्माण होते. व्यवसाय वाढवण्यासाठी, विद्यमान कर्ज फेडण्यासाठी किंवा परिचालन खर्च भागवण्यासाठी महिला या फंडांवर अवलंबून असतात. अशा विलंबांमुळे सरकारी योजनांमध्ये आणखी सहभाग घेण्यास परावृत्त होते आणि ग्रामीण महिलांची आर्थिक सुरक्षा सुधारण्यासाठी स्वयंसहाय्यता गटांची प्रभावीता मर्यादित होते.

लैंगिक पूर्वाग्रह महिलांच्या कुटुंबातील आणि स्वयं-सहायता गट परिचालनामध्ये निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत सहभाग प्रतिबंधित करतात. पारंपारिक पितृसत्ताक मानसिकता त्यांच्या निधी व्यवस्थापित करण्याच्या, गुंतवणुकीच्या संधी निवडण्याच्या किंवा व्यवसायाचा विस्तार करण्याच्या क्षमतेत अडथळा आणतात, त्यामुळे

बचत गटांची क्षमता मर्यादित होते. अनेक ग्रामीण महिलांना कुटुंबातील सदस्यांकडून प्रतिकाराचा सामना करावा लागतो जे आर्थिक स्वातंत्र्यापेक्षा घरगुती जबाबदाऱ्यांना प्राधान्य देतात. कौटुंबिक समर्थनाच्या अनुपस्थितीमुळे महिलांना स्वयं-सहायता गटाच्या बैठका, प्रशिक्षण कार्यक्रम किंवा बाजार भेटींमध्ये उपस्थित राहणे कठीण होते, ज्यामुळे त्यांच्या सहभागावर परिणाम होतो आणि स्वयं-सहायता गटाच्या एकूण वाढीस मर्यादा येतात.

अनेक ग्रामीण भागातील सामाजिक नियम अजूनही महिलांना आर्थिक व्यवहार हाताळण्यापासून, व्यवसाय व्यवस्थापित करण्यापासून किंवा बाजारात वाटाघाटी करण्यापासून परावृत्त करतात. अनेक स्वयं-सहायता गट सदस्य टीका किंवा सामाजिक नाकारण्याच्या भीतीमुळे नेतृत्वाची भूमिका घेण्यास कचरतात. हा कलंक महिलांना त्यांच्या आर्थिक क्षमतेचा पूर्णपणे वापर करण्यापासून आणि स्वयं-सहायता गट क्रियाकलापांमध्ये सहभागी होण्यापासून प्रतिबंधित करतो ज्यामुळे अन्यथा त्यांची आर्थिक स्थिरता आणि आत्मविश्वास सुधारू शकतो.

स्वयं-सहायता गटासाठी सध्याचे बहुतेक प्रशिक्षण कार्यक्रम पारंपारिक कौशल्ये जसे की टेलरिंग, हस्तकला किंवा दुग्धव्यवसाय यावर लक्ष केंद्रित करतात परंतु महिलांना व्यवसाय व्यवस्थापन, आर्थिक साक्षरता आणि विपणन कौशल्ये सुसज्ज करण्यात अपयशी ठरतात. ब्रँडिंग, बाजार संशोधन किंवा डिजिटल प्रमोशन मधील प्रगत प्रशिक्षणाच्या अनुपस्थितीमुळे स्वयं-सहायता गट सदस्यांना त्यांचे व्यवसाय स्थानिक बाजारपेठेपलीकडे वाढवणे कठीण होते. स्वयंसहाय्यता गटांची नोंदणी करणे, कर्जासाठी अर्ज करणे आणि अनुदान मिळवणे ही प्रक्रिया बऱ्याचदा संथ आणि नोकरशाहीच्या अडथळ्यांनी भरलेली असते. अनेक स्वयं-सहायता गट सदस्यांकडे सरकारी योजना प्रभावीपणे हाताळण्यासाठी आवश्यक कागदपत्रे, आर्थिक नोंदी किंवा प्रक्रियात्मक ज्ञान नसते. सूक्ष्म वित्त संस्था आणि बँका बचत गटांना कर्ज पुरवत असताना, कर्जोत्तर देखरेख व मार्गदर्शनाचा अभाव आहे.

अनेक सरकारी उपक्रम, आर्थिक सहाय्य कार्यक्रम आणि कौशल्य विकास योजना असूनही, मोठ्या संख्येने बचत गट सदस्य या संधींबद्दल अनभिज्ञ आहेत. या धोरणांची अंमलबजावणी करून, भंडारा जिल्ह्यातील स्वयं-सहायता गट विद्यमान आव्हानांवर मात करू शकतात, आर्थिक स्वातंत्र्य वाढवू शकतात आणि ग्रामीण विकास आणि महिला सक्षमीकरणात महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकतात.

निष्कर्ष:

भंडारा जिल्ह्यातील ग्रामीण महिला स्वयं-सहायता गट सदस्यांचा अध्ययन आर्थिक अडचणी, सामाजिक आणि सांस्कृतिक पूर्वाग्रह, पायाभूत मर्यादा व संस्थात्मक अकार्यक्षमता यासह त्यांच्यासमोरील जटिल आव्हाने प्रकट करतो. हे अडथळे त्यांचे आर्थिक स्वातंत्र्य, उद्योजकीय वाढ आणि एकूणच सक्षमीकरणात अडथळा आणतात. आर्थिक अडचणींमध्ये संस्थात्मक कर्जाचा मर्यादित प्रवेश, खाजगी सावकारांकडून उच्च-व्याज दर व विलंबित सरकारी देयके यांचा समावेश होतो. सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटक, जसे की लैंगिक पूर्वाग्रह आणि कौटुंबिक समर्थनाचा अभाव, त्यांची निर्णय घेण्याची शक्ती व उद्योजकीय आकांक्षा दडपतात. पायाभूत सुविधा आणि तांत्रिक आव्हाने, जसे की खराब वाहतूक कनेक्टिव्हिटी आणि अपुरे कौशल्य विकास कार्यक्रम, त्यांच्या व्यवसायाचा विस्तार करण्याची आणि आधुनिक वित्तीय प्रणालींमध्ये भाग घेण्याची क्षमता मर्यादित करतात.

संस्थात्मक व धोरण-संबंधित अडथळे, जसे की नोकरशाहीचा विलंब आणि कल्याणकारी कार्यक्रमांबद्दल जागरूकतेचा अभाव, संसाधने व संधींमध्ये प्रवेश करण्यात बचत गटांची प्रभावीता कमी करते. आर्थिक समावेशन बळकट करणे, डिजिटल आणि उद्योजक साक्षरता वाढवणे, ग्रामीण पायाभूत सुविधा सुधारणे, सरकारी योजनांपर्यंत सुलभता आणणे आणि संस्थात्मक समर्थन वाढवणे यासह या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी बहुआयामी दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे. सामुदायिक स्तरावरील जागरूकता कार्यक्रम देखील सामाजिक धारणा बदलण्यास मदत करू शकतात आणि महिलांच्या आर्थिक क्रियाकलापांसाठी अधिक कौटुंबिक व सामाजिक समर्थनास प्रोत्साहित करू शकतात.

संदर्भ:

- Adhikary, B. (n.d.). Self Help Groups Is the Innovative Achievement for Women Empowerment and Rural Livelihood Development: A Case Study at Gram Panchayat Level in West Bengal.
- Adler, N., & Stewart, J. (2004). Self-esteem: Summary prepared in collaboration with the psychosocial working group. Retrieved from <http://www.macses.ucf.edu/Research/Psychosocial/notebook/self-esteem.html>
- Bagley, C., & Mallick, K. (1996). Cross-cultural studies of self-esteem, self-differentiation, and stress in school students. *Research in Education*, 56, 21–30.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bernard, L.C., Hutchinson, S., Lavin, A., & Pennington, P. (1996). Ego-strength, hardiness, self-esteem, self-efficacy, optimism, and maladjustment: Health-related personality constructs and the “Big Five” model of personality. *Assessment*, 3(2), 115–131.
- Brody, C., Hoop, T.D., Vojtkova, M., Warnock, R., Dunbar, M., Murthy, P., & Dworkin, S.L. (2017). Can self-help group programs improve women’s empowerment? A systematic review. *Journal of Development Effectiveness*, 9(1), 15-40.
- Census of India. (2001). A series: General population tables. Retrieved from <http://www.censusindia.net/>
- Das, A., & Datta, T.K. (2014). The economic impact of microcredit disbursed through SHGs: A study in Purulia district, West Bengal. *IUP Journal of Entrepreneurship Development*, 11(4), 7–23.
- Datta, S.K., & Singh, K. (2014). Determinants of income generation and financial performance through self-help groups. *Journal of Social Service Research*, 40(1), 97–110. <https://doi.org/10.1080/01488376.2013.845129>
- Garai, S., Mazumder, G., & Maiti, S. (2016). Group dynamics effectiveness among self-help groups—in West Bengal. *Indian Research Journal of Extension Education*, 13(1), 68–71.
- Ghosh, M. (2012). Micro-finance and rural poverty in India SHG-bank linkage programme. *Journal of Rural Development*, 31(3), 347–363. Retrieved from <https://nirdprojms.in/index.php/jrd/article/view/93425>
- Juja, S.V. (2014). Self-help groups: A tool for sustainable development. *EPR International Journal of Economic and Business Review*, 2(4), 21–24.

- Kamili, S.J.I., & Sangmi, M.U.D. (2016). Impact of microfinance on self-help groups in developing countries with special reference to India. *International Journal of Business and Social Science*, 7(10).
- Mandal, A. (2005). Swarnjayanti Gram Swarozgar Yojana and self-help groups: An assessment. *Kurukshetra*, 4–9.
- Moyle, T.L., Dollard, M., & Biswas, S.N. (2006). Personal and economic empowerment in rural Indian women: A self-help group approach. *International Journal of Rural Management*, 2(2), 245–266. <https://doi.org/10.1177/097300520600200207>
- Patil, S., & Kokate, K. (2017). Identifying factors governing attitude of rural women towards self-help groups using principal component analysis. *Journal of Rural Studies*, 55, 157–167. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.08.003>
- Prabhu, B. (2019). Problems faced by self-help groups with reference in Karur District: A micro study. *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research*, 6(12), 172–175.
- Saha, S., Annear, P.L., & Pathak, S. (2013). The effect of self-help groups on access to maternal health services: Evidence from rural India. *International Journal for Equity in Health*, 12, 1–9. <https://link.springer.com/article/10.1186/1475-9276-12-36>
- Samal, A., & Mohapatra, D. (2016). The issues and challenges of self-help groups: A study in Odisha. *International Research Journal of Management Science & Technology*, 3(4), 1–7.

